

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ДІАЛЕКТИКА КАТЕГОРІЙ «ПРАВОВА СВОБОДА» ТА «ПРАВОВИЙ ОBOB'ЯЗОК» В ПОВЕДІНЦІ ОСОБИ

У статті досліджено теоретико-юридичний та філософсько-правовий вимір поняття «юридична відповідальність», з погляду її розуміння як діалектики категорій «свободи» та «обов'язку», в контексті регламентації юридично значущої поведінки особи.

Ключові слова: обов'язок, особа, поведінка, свобода, юридична відповідальність.

Постановка проблеми. Невід'ємною складовою правової системи суспільства є інститут юридичної відповідальності. Як один із факультативних елементів механізму дії права, він є важливою передумовою існування демократичної, правової держави. Ось чому в теоретико-правовій науці однією із найактуальніших проблем залишається з'ясування сутності, змісту.

Варто зазначити, що інтерес до проблем юридичної відповідальності у загальнотеоретичному плані активно проявляється з кінця 50-х початку 60-х років XIX століття [1, 15]. Попри те, в правовій літературі й досі немає єдиної думки з приводу визначення поняття «юридичної відповідальності». Відсутність легального визначення створює об'єктивні труднощі для аналізу діючої правової категорії [2, с. 164].

Метою статті є виявлення змісту юридичної відповідальності, як одного зі складових елементів механізму дії права, та з'ясування обсягу її можливостей. Відповідальність – полідисциплінарне та багатоаспектне поняття за своєю суттю. Воно є категорією філософії, психології, права, соціології, етики тощо. З точки зору філософії – відповідальність відображає особливе соціальне та морально-правове ставлення особи до суспільства, що характеризується виконанням свого морального обов'язку та правових норм [3, с. 264]. Таким чином, у філософії юридична відповідальність це різновид соціальної відповідальності, що означає: визначеність, надійність, чесність; це усвідомлення і готовність визнати себе причиною своїх вчинків; це готовність діяти раціонально для блага людей. Її передумовою виступає *свобода* – здатність людини чинити відповідно до своїх бажань, інтересів і цілей на основі знання об'єктивної дійсності; наявність варіантів витоку подій, котра, своєю чергою, володіє рядом ознак [4, с. 80]: є формально-визначеною, тобто однозначно зафіксованою у формі моделі поведінки в нормах права; є рів-

ною – єдині засади для усіх суб'єктів; є справедливою, тобто, такою, що відображає об'єктивно сформоване відношення свободи вибору варіантів поведінки особи та їх обмежень; є легітимною – запровадженою у встановленому законом порядку [5, с. 79]. Разом із тим, як зазначає Г. Гарісон, свобода багато чого вимагає від особи, звалюючи на її плечі майже непосильний тягар відповідальності за все [6, с. 165]. З огляду на це, як видається, свобода нерозривно пов'язані з іншою категорією права, як-от «*обов'язок*» – сукупність зобов'язань особи перед суспільством, що стали внутрішньою якістю і стимулом вільної її поведінки, це органічна необхідність, що узгоджує особисті й суспільні інтереси; необхідна (правомірна) поведінка, котрій притаманна певна якість, що визначає вид поведінки, та здійснюється у певних межах, в яких виявляється міра цієї поведінки. Це свого роду обмеження свободи, адже остання повинна бути не безмежною, а розумною, тобто обмеженою в ім'я загального блага. Таким чином, виконання обов'язку є однією зі сторін свободи. Якщо правові свободи – це встановлені нормами права можливості обирати вид і міру поведінки, то обов'язки – це передбачена правовими нормами необхідність слідувати певному виду і мірі поведінки, це закріплені в законі вимоги держави і суспільства до поведінки особи [7, с. 111]. Таким чином, якщо правові свободи являють собою варіанти можливої поведінки суб'єктів, яку вони здійснюють у межах відповідних правових норм за власним вибором і на власний розсуд, відштовхуючись від власних інтересів і потреб, то правові обов'язки є необхідними варіантами поведінки суб'єктів, суть яких полягає в обов'язковому виконанні окреслених в нормах права активних дій (активні обов'язки) або в утриманні від тих дій, які забороняються у правових нормах (пасивні обов'язки). З огляду на вищезазначене, в ряді публікацій юридичної, психологіч-

ної та педагогічної тематики запропоновано систему формування (ініціювання) відповідальної поведінки, як такої, що апіорі спрямована на позитивне виконання обов'язків. Однією зі спонук такої поведінки М. Савчин зазначає відчуття особою власної значущості та компетентності у конкретній ситуації, а також, наголошує факт переживання позитивних емоцій як чинник, котрий збільшує ймовірність відповідальної поведінки [8, с. 167].

Існує кілька концепцій розуміння інституту юридичної відповідальності. Так, на думку Р. Макеона, відповідальність – не провина, це упевненість. Послідовники зазначеної токи зору в її «чистому» вигляді вважають юридичне вживання слова «відповідальність» невинуватим. «Де люди переймають на себе відповідальність за свої дії, там немає злочинів» [9, с. 167]. Наведена вище теза містить у собі раціональне зерно, втім, на нашу думку, тлумачення через її призму юридичного розуміння інституту відповідальності є невинуватим. У даному випадку автор веде мову про відповідальність у вузькому розумінні слова – ретроспективну відповідальність, під якою розуміємо покарання. Позитивна ж сторона відповідальності тут не розглянута. Попри те і серед юристів існують науковці, що здатні розуміти відповідальність лише як *санкцію* – захід, що застосовується для примусу або заохочення особи до виконання норм права [10, с. 30]. Схожою є думка наступного правового підходу, представники якого, схильні ототожнювати поняття юридичної відповідальності і *державного примусу* – психологічного, матеріального або фізичного впливу повноважених органів державної влади на особу з метою примусу її діяти з волі владного суб'єкта, в інтересах держави [11, с. 50]. Його форми є достатньо різноманітними: перевірка документів, припинення або обмеження руху транспорту, адміністративне затримання, привід, обшук, інші заходи захисту. Основним завданням державного примусу є захист громадського порядку, що в певній мірі збігається із метою юридичної відповідальності – ліквідація правопорушень у суспільстві. Однак, на думку більшості сучасних дослідників, юридична відповідальність і державний примус не одне і те ж. Вони співвідносяться як частина та ціле. [12, с. 68] Окремі автори розуміють юридичну відповідальність як *обов'язок*: обов'язок відповідати за свої протиправні дії; обов'язок витерплювати відповідні позбавлення. Виходячи із зазначеної точки зору, відповідальність – це обов'язок особи понести певні обмеження в зв'язку зі скоєнням протиправного діяння. [13, с. 164] На нашу думку, такі концепції є недосконалими. Адже відповідальність становить собою ще і важливу моральну і соціально-психологічну властивість, що передбачає свідоме дотримання

імперативу, вміння та бажання діяти в ім'я досягнень суспільно важливих, значимих цілей. Зрештою, процес тривоги та хвилювання з'являється саме тому, що особа відчуває відповідальність за свій вибір [2, с. 64]. Таким чином, категорія «відповідальності» поєднує дві форми: відповідальність як реакція суспільства на поведінку, відповідальність як система вимог індивіда на вимоги суспільства [14, с. 209]. З огляду на вищезазначене, найбільш логічною та комплексною видається дефініція запропонована Д. Липинським. На його думку, юридична відповідальність – це правове явище, що розглядається в динаміці, сутністю якого є взаємозв'язок диспозиції та санкції правової норми, позитивної відповідальності, заходи державного примусу, які забезпечують відповідну поведінку осіб [15, с. 361].

Що стосується дослідження змісту юридичної відповідальності, то воно передбачає з'ясування її ознак, внутрішньої структури, елементного складу та функцій. Останні, своєю чергою, розкривають мету. Відтак серед характерних ознак юридичної відповідальності виокремимо наступні: вона є самостійною правовою категорією, що розглядається як у вузькому, так і в широкому розумінні; в її основі лежить норма права; поєднує у собі міру допустимої та міру належної поведінки особи, виступає одним з основних засобів її регулювання; в необхідних випадках матеріалізується у специфічний державний вплив та реалізується за допомогою засобів державного примусу. На думку, М. Трофимової, зміст юридичної відповідальності становлять: суб'єкти – деліктоздатні особи; об'єкти – те, на що вона спрямована; засоби здійснення; фактичні і формальні підстави; загально соціальні та юридичні наслідки; правовідносини; норми юридичної відповідальності [16, с. 7]. Заслужують на увагу міркування Г. Єфремової, котра серед структурних елементів відповідальності зазначає зв'язок трьох ланок: *хто – за що – перед ким*. Таким чином, в якості суб'єкта відповідальності, першої із ланок ланцюга, виступає конкретна особа, чи спільнота; другою – те, за що суб'єкт несе відповідальність – об'єкт посягання, що задається системою правил, норм; третя ж вказує на того, перед ким особа відповідає [17, с. 194]. Це може бути як зовнішній механізм контролю – суспільство й держава, так і внутрішній – совість.

Що стосується функцій юридичної відповідальності, то, на думку П. Рабіновича, це – головні напрямки юридичного впливу як на правопорушника, так і на інших осіб, з метою захисту правопорядку і виховання суб'єктів права, що скоїли чи можуть скоїти правопорушення [18, с. 82]. Серед таких має місце *превентивна (попереджувальна)* функція, що проявляється як правовий вплив норм права на поведінку суб'єктів суспільних відносин, який полягає у

викоріненні їхньої антисоціальної поведінки (реальної або припустимої); *виховна*, що полягає в охороні правопорядку та вихованні людей; *репресивна (каральна)*, що значною мірою завдячує своєю появою існуванню в суспільстві інституту делінквентної поведінки як соціального та філософського феномена; *компенсаційна (поновлювальна)*, що реалізується як поновлення втраченої справедливості в суспільстві та відшкодування завданої шкоди; *сигналізаційна (інформаційна)*, що здатна повідомляти про рівень правової культури в суспільстві, передбачати динаміку та тенденції правопорушень тощо. Водночас перераховані вище функції правосвідомості М. Трофімова відносить до категорії спеціально-юридичних, та виокремлює *загально-соціальну*, до якої зараховує захист від протиправних посягань, *ідеологічну, психологічну* функції тощо. Так класифікація, на нашу думку, є більш комплексною та логічно-правильною [16, с. 11].

Таким чином, юридична відповідальність є одним із ключових елементів правової системи суспільства, необхідність якої, як правового

оформлення відповідальності, знаходить своє пояснення в цінності самого права, об'єктивній властивості, яка робить його одним із найефективніших регулятором поведінки особи та суспільних відносин в цілому. Юридична відповідальність, виступає діалектикою поєднання свободи та обов'язку, адже правова свобода нерозривно пов'язана із правовим обов'язком, інакше би вона перетворилась у свавілля. Як зазначає, М. Ричков «Бути вільним значить бути відповідальним. Кожна людина вільна робити те, що не порушує свободи іншої людини». Якщо не дотримуватися цього правила, то у суспільстві буде відбуватися війна всіх проти всіх, отже, ніякої свободи ні для кого не буде [19, с. 120]. Варто зазначити і те, що розглянута тут категорія юридичної відповідальності в усіх проявах її змісту далеко не завжди становить собою щось негативне та «вороже» щодо природи особи. Адже здебільшого вона реалізується не за допомогою імперативного впливу права чи державного примусу, а переходить у внутрішню, індивідуальну детермінацію поведінки особи, мірилом якої виступає суспільна думка та совість.

Список літератури

1. Братусь М. С. Юридическая ответственность и законность / М. С. Братусь. – М., 1976. – 216 с.
2. Трансформація юридичної відповідальності на сучасному етапі розвитку суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (12 червня 2008 р.). – Донецьк: ДонУЕП, 2008. – 164 с.
3. Философский словарь / под. ред. И. Т. Фролова. – М., 1981. – 943 с.
4. Погребняк С. П. Негативна і позитивна свобода в умовах демократичної правової держави / С. П. Погребняк // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2008. – № 21. – С. 74–81.
5. Лисенков С. Л. Загальна теорія держави і права: навч. посібник / С. Л. Лисенков. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 279 с.
6. Garrison G. W. Greenes dialectics of freedom and Deweys naturalistics existential metaphysics / G. W. Garrison // Educational Theory – 1990. – V. 40 – № 2.
7. Волинка К. Г. Загальна теорія держави і права: навч. посібник / К. Г. Волинка – К.: МАУП, 2003. – 240 с.
8. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: монографія / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2008. – 275 с.
9. McKeon R. The development and the significance of the concept of responsibility / R. McKeon. – Bruxelles: Revue Internationale de Philosophie, 1957. – 313 p;
10. Ефимова Л. Г. Ответственность и распределение убытков в расчетных отношениях / Л. Г. Ефимова // Государство и право. – 1995. – № 12. – С. 27–33.
11. Прокопович Г. Юридическая ответственность в российском праве: теоретический аспект / Г. Прокопович // Юридическая консультация. – 2003. – № 3. – С. 54–56.
12. Институт юридичної відповідальності у демократичних правових системах / [За заг. ред. Н. М. Оніщенко]. – К.: Юрид. думка, 2009. – 215 с.
13. Черданцев А. Ф. О понятии и содержании юридической ответственности / А. Ф. Черданцев, О. Н. Кожевников // Правоведение. – 1976. – № 5. – С. 40–42.
14. Плахотный А. В. Свобода и ответственность (социологический анализ) / Плахотный А. В. – Х.: ХНУ, 1972. – 246 с.
15. Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности / Д. А. Липинский. – К., 2005. – 456 с.
16. Трофімова М. П. Функції юридическої відповідальності: автореф. дис. на соиск. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / М. П. Трофімова. – Саратов, 2000. – 16 с.
17. Ефремова Г. Х. Правовая психология и преступное поведение. Теория и методология исследования: Монография / Ефремова Г. Х., Ратинов А. Р. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1988. – 256 с.
18. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / Рабінович П. М. – Х.: Консум, 2002. – 160 с.
19. Ричков М. О. Основи правознавства (курс лекцій у схемах) / Ричков М. О. – Ірпін, 2008. – 194 с.

Y. Kozenko

«LEGAL RESPONSIBILITY AS DIALECTICS OF CATEGORIES OF «LEGAL FREEDOM» AND «LEGAL DUTY» IN THE BEHAVIOUR OF PERSON

A searchings of teoretik-legal and philosophical-legal measurings of concept «legal responsibility», from point of its understanding as dialectics of categories of «freedom» and «duty», in a context of regulation legally meaningful behaviour of the person is done in the article.

Keywords: behaviour, duty, freedom, person, legal responsibility.

Матеріал надійшов 16.04.2012